

Baba MƏHƏRRƏMLİ*

TÜRK DİLLƏRİNDƏ “DAŞLAŞMIŞ” SÖZ KÖKLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə türk dillərində “daşlaşmış” söz köklərindən bəhs olunur. Türk dillərində morfonoloji yolla söz yaradıcılığı üsullarından biri daşlaşmış köklərin yaranmasıdır. Türk dillərində fuzial köklərin yaranması söz köklərinin ilkin şəkilçiləşməyə doğru inkişaf mərhələsini əks etdirir. Türk dillərində qədim dövrdə bəzi söz köklərində morfoloji inkişaf əlaqədar olaraq kök+şəkilçi sərhadı itmiş, nəticədə, yeni sözlər təşəkkül tapmışdır. Türkologiyada türk söz köklərinin ilkin strukturu dəqiq təsbit olunmamışdır. Bizim araşdırmamız həmin problemin həllinə kömək edəcəkdir. Digər tərəfdən, ümid edirik ki, bu dissertasiya Azərbaycan dilçiliyində etimoloji araşdırmalarla bağlı mövcud boşluğu da dolduracaqdır. İndiyə qədər türk dillərinin kök morfemləri ilə bağlı müxtəlif tədqiqatlar aparılsa da, bir çox məsələlər hələ də öz həllini tapmamışdır. İlk söz köklərinin fonetik strukturu məsələsi türkologiyanın əsas problemlərindən biridir. Qədim kök sözlərdə karlaşmanın və ya cingiltiləşmənin birinciliyi mübahisəlidir. Açıq yoxsa, qapalı hecaların ilkinliyi məsələsi ziddiyyətli fikirlərlə izah olunur. Türk dillərində təkhecalı sözlərin çoxunun mənşəyi dəqiqləşdirilməmişdir.

Açar sözlər: türk, dil, kök, morfem, inkişaf, asemantikləşmə

Müasir türk dillərində kifayət qədər “daşlaşmış”, yəni “ölü” söz kökləri mövcuddur. Məsələn: **ut+an*>*utan-*, **ba+ğ* >*bağ*, **ı+ğac*>*ığac* // *ağac*, **uz* // *us+ta* >*usta*, **ko+y*>*koy-*// *qoy-*, **tü+k* >*tük*, **sa+y*>*say*, **sı+n* >*sın-*, **yü+k*>*yük* və s. Verdiyimiz nümunələrdəki kök sözlərin ilkin morfoloji quruluşu arxaikləşmiş və onlar şəkilçilərlə birləşərək yeni bir sözə çevrilmişdir. Yəni burada ilkin mənalar yox, daha çox ilkin formalar itmişdir. Köklə şəkilçilərin birləşməsi o dərəcədə möhkəm olmuşdur ki, onlar arasında sərhadı müəyyən etmək çox çətindir. Asemantikləşmə fuziyanın təsiri ilə yaranmışdır. Buna görə də biz hesab edirik ki, fuziya ilə asemantikləşmə nəticəsi eyni olan morfonoloji proseslərdir. Qədim dövrdə kök morfemlərlə bağlı olan söz yaradıcılığı üsullarından biri asemantikləşmədir. Əslində, fuziya asemantikləşməni yaradan əsas proseslərdəndir. Göründüyü kimi, asemantikləşmənin özü də bir növ qədim söz yaradıcılığı üsuludur. Qədim söz köklərində morfonoloji proses olan fuziya hadisəsi ilə leksik-semantik proses olan asemantikləşmə paralel baş vermiş, biri digərini yaratmışdır. Məsələn: **sü-* “hərəkət etmək” > *sürmək*, *sürgün*, *sürü*, *sürümək*, *sülənmək*, **yaş* // *yas* // *yış* “cavan, təzə” > *yaşıl*. Türk dillərinin morfoloji quruluşunda sadəlikdən mürək-

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.
Email: baba_magerramli@mail.ru

kəbliyə doğru inkişaf getmişdir. Təkhəcalı köklərin şəkildəşmə meyili, çoxhəcalılığa doğru morfonoloji inkişafı ilkin söz köklərinin daşlaşmasına gətirib çıxarmışdır. Məsələn: *ok* “boy, qəbilə” > *okuş // uquş* “qəbilə” və s. Tarixən türk dillərində ilkin söz köklərinin bir qismi asemantikləşərək digər sözlərin tərkibində izlərini qorumuşdur. Daşlaşmış köklərin yaranması sözlərin morfoloji inkişafı ilə bilavasitə bağlıdır. Belə dil faktlarının bəzilərinə nəzər yetirək:

**Ya-* “əyilmək”: “Qədim türk lüğəti”ndə bu kök *ya* bicimində və “*yay, kaman*” anlamında qeydə alınmışdır [Древнетюркский словарь, 1969: s.221]. G.Klauson *ya* kökünün orta əsrlərdə türk dillərində “*yay, kaman*” mənasında işləndiyini qeyd edir [Clauson, 1972: s.869]. A.A.Zayonçkovski bu kökün arxetipini məhz **ya-* formasında bərpa etmişdir. B.O.Oruzbayeva və B.Ə.Xəlilov *yat-* feilindəki *t* komponentini, düzgün olaraq, şəkilçi hesab edirlər. Türk dillərindəki *yat-*, *yay* (“*kaman*”), *yay-* “sərmək”, *yastı, yastana, yasla-* // *yaslan-* “söykənmək” (türk.), *yamac, yamuk* “əyri” (türk.) sözlərinin **ya-* “əyilmək” kök yuvasından yaranması şübhəsizdir. *Yastı* sözü, əslində, metatezaya uğramışdır, yəni ilkin variant *yatsı* formasında olmuşdur. Azərbaycan dialektlərindəki *yasamal* “dağın döşü, yamac”, *yasdan* “dağda düzənlik”, *yaslam* “*yastı*” sözlərində də bu asemantik kök morfem qorunmuşdur. Müqayisə edək: Altay dillərinə aid koreya dilində *yāsan* “kiçik təpə” paraleli var. *Yastı* sözü türk dilinin Anadolu şivələrində *yassı/yassu* biçimlərində işlənir. Müasir yakut dilində işlənən *sata* “atıcı silah” sözü də *y>s* keçidi ilə *ya // sa* “*yay*” kökündən təşəkkül tapmışdır. Türk dillərində işlənən **yaz-* və *yas-* “düz vəziyyətdə olmaq” feilləri də **ya-* yuvasından törəmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da *yadıq* sözü “*yastı su qabı*” mənasındadır: *Yadığı yarağıla yola girdi*. V.V.Radlovun lüğətində isə *yamrı* “əyri” sözü qeydə alınmışdır. M.Kaşğarının lüğətində verilən *yalbı* “*yastı*” [Kaşğari, 2006: c.3, s.32] sözü də, çox güman ki, bu kökdəndir. Türk dialektlərində *a-ı* əvəzlənməsini əks etdirən *yılık* “əyri” sözü mövcuddur. Orta əsrlərdə türk dillərində *yasta-* feili “söykəmək, dayamaq” anlamını ifadə etmişdir: *ol anar yastuk yasta:di* “O, yastığı arxasına söykədi” [Clauson, 1972: s.974]. Türk dillərində işlənən *yalt* “əyri, hamar” sözündə də bu asemantik kök mühafizə olunmuşdur. Azərbaycan dilində coğrafi anlayış olan *yal* sözü də bu kökdəndir.

**Ti-* “həyat, yaşamaq”: Türk dilləri ilə qohumluğu ehtimal olunan şumer dilində *ti* “həyat” anlamındadır. A.M.Məmmədov şumer dilindəki *ti* “həyat” kökünü türk dillərindəki *diri // tiri* sözü ilə müqayisə etmişdir [Мамедов, 1985: s.102]. **Ti-* morfemi *diri- // tiri-, diril-* sözlərinin köküdür. Bu kökdən yaranmış *tir* “yaşamaq” gövdəsi G.Klausonun etimoloji lüğətində [Clauson, 1972: s.529] və A.fon Qabenin “Eski Türkçenin Qrameri” [Gabain, 1988: s.300] əsərində qeydə alınmışdır. Həmin fakt da *tir-* derivatının sinkretikliyi təsdiq edir. Qədim qaynaqlarda *tirgür-* feili “diriltmək, yaşatmaq” anlamında işlənmişdir. N.Hacıeminoğlu həmin sözün tərkibindəki *tir-* feilinin müstəqil morfem kimi işləndiyini qeyd edir [Hacıeminoğlu, 2016: s.40]. Deməli, *diri* sözündə ikiqat fuziallaşma baş vermişdir: **ti > tir > tiri // diri*. Bir çox türk dillərində *dur-* feilinin “yaşamaq” anlamında da işlənməsini nəzərə alsaq, *tir-* “*diri*” və *dur-* sözlərinin ablaut nəticəsində yaranmışını ehtimal et-

mək olar. Yəni *dur-* feilinin ilkin semantikasını məhz “yaşamaq” anlamını bildirmişdir. Türkmən dilində *durmuş* sözü “həyat” anlamındadır. Hazırda Azərbaycan dilində işlənən *diri* sözünün ilkin forması qapalı hecalı olmuşdur.

**Uş-* “xırdalamaq, kiçiltmək”: Müasir türk dillərində işlənən *uşan-* “kiçik hissələrə ayrılmaq”, qədim özbək dilində işlənən *uşan-* “parçalamaq”, *uşat-* “bölmək” sözlərinin kökü asemantik **uş-* morfemidir. Tarixən VC [*sait+samit*] formasında olan bu kök etimoloji cəhətdən düzəltmə olan sözlərin tərkibində izini qorumuşdur. A.M.Məmmədov qədim şumer dilində işlənən *uş* “rüşeym, əcdad, uşaq” sözünü türk dillərindəki *uşaq // usax // usak* sözü ilə eyniköklü olduğunu qeyd edir [3, s.5-24]. Şumer dilindəki həmin fakt sübut edir ki, **uş* morfemi türk dillərinin ilkin dövrləri üçün səciyyəvi olan sinkretik (korrelyativ) söz köklərindən biridir.

Əski türk dillərində həmin kök *uşal-* // *uşat-* feillərinin tərkibində işlənmişdir: *etmək uşaldı* “Çörək doğrandı” [Древнетюркский словарь, 1969: s.617]. Hal-hazırda müasir qırğız dilində *uşat-* feili “xırdalamaq” mənasındadır. Türk dillərindəki *l // ş* paralelliyinə görə qədim **ül-* “bölmək” feili ilə **uş-* “xırdalamaq, parçalamaq” feilinin eyniköklü olmasını ehtimal edirik. Həmin kökdən təşəkkül tapmış *üləş-* “bölmək” feili yazılı qaynaqlarda işlənmişdir. A.T.Kaydarov qazax dilində bərpa edilən **ük-* “kiçiltmək, bölmək” feilini **uş-* feilinin fonovariantı hesab edir [12, s.70-71]. Türk dillərində təkhecalı kök sözlərdə bu tipli variativlik (dəyişkənlik) səciyyəvi cəhətlərdəndir. Deməli, nümunələr göstərir ki, ilkin köklərə *samit* və *sait* səslərin artırılması yolu ilə yeni sözlər təşəkkül tapmışdır. Təkhecalı söz köklərinin çoxhecalılığa doğru inkişafı tədricən şəkilçiləşmə prosesinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

**Ta* “yüksəklik”: Bu yuvadan törəyən sözlərdən biri *tağ // dağ* sözüdür. *Dağ // tağ* morfemi fonosemantik inkişaf nəticəsində müxtəlif modifikasiyalara [yəni forma dəyişikliyinə] məruz qalmışdır: özb. *toğ*, noq., qar., qum. *tav*, qırğ. *too*, uyğ. *ta:ğ*, xak. *tağ*, çuv. *täv // tu*, yak. *tia*, qar.-balk. *tuv // tau*, qaq. *daa*, qaz., tat., q.qalp., başq. *tau*, türk. *dağ*, Alt. *tuu // tau*, türkm. *da:ğ // da:q*, tuv. *dağ*, şor. *taq*, Sib.tat. *tau*, tel. *tuu* “dağ”, uyğ.dial. *tağ*. M.Ergin qeyd edir ki, “*Orxon abidələrində dağ sözü ta formasında işlənmişdir*” [Ergin, 1975: s.130]. Deməli, *dağ* sözünün kökü qədim türk yazılı abidələrində qorunan, kar anlautlu **ta* morfemidir, sonuncu *ğ* komponenti daşlaşmış şəkilçi funksiyasındadır. Tuva etimoloqu B.İ.Tatarintsev *dağ* sözünü *da – q-ta-q* tərkiblərinə ayırır və *da-* kökünü “yuxarı qalxmaq” anlamında izah edir [17, c.2, s.35]. Ən qədim türk dillərindən olan çuvaş dilində bu sözün ilkin CV forması mühafizə olunmuşdur: çuv. *tu* “dağ”. Q.Ş.Kazımov bu sözün arxetipini N.Andreyevin boreal konsepsiyasına əsaslanaraq, **ta* [“düz, çöl, səhra, təpə, dağ, dərin”] formasında bərpa edir. E.ə. III minilliyin birinci yarısına aid şumer dastanlarında Aratta ölkə adı kimi işlənmişdir. Alimlər müəyyənləşdirmişlər ki, həmin sözün əsasında *ta* “dağ” sözü durur [Kazımov, 2003: s.43, 198].

Bir sıra dillərdə də *ta // tav // tar // dar // tu* morfemi “hündürlük, dağ, zirvə” semantikalarını əks etdirir: qəd.fars. *darqa* “hündür”, ər. *tür* “dağ”, *dahr* “dağ başı”, sam. *dabr* “dağ”, kartv. **txam* “yüksəklik, zirvə”, çin. *tun* “təpə, yüksəklik”, oset.

tīg // *teğæ* “dağ təpəsi, yal, sərhəd, hüdud, çıxıntı”, fars. *tiy* // *tey* “dağ başı, dağ yüksəkliyi”. Qədim Misir dilində *tua* sözü “dağ” mənasını ifadə etmişdir. Həmin sözün praforması **ta*-dır, *tağ* // *tav* // *tau* // *dağ* formaları isə sonradan yaranmışdır, yəni bu kökün CV variantı [*samit+sait*] daha qədimdir. M.Kaşğarının lüğətində bu kökdən düzəlmə *tağık*- “yuxarı qalxmaq” feili işlənmişdir: *eçkü tağıktı* “Keçi dağa çıxdı” [Kaşğari, 1985: c.2, s.117]. Qədim türk yazılı abidələrində də *tağık*- feili “dağa çıxmaq” anlamındadır. A.M.Şərbak və M.Rəsənen [16, c.3, s.118] *dağ* sözünün arxetipini **tāy* formasında bərpa edirlər. Halbuki həmin forma sonradan yaranmışdır.

Türk, perm, monqol, tunqus, fin-uqor dilləri ilə yanaşı, digər Ural-Altay dillərində də bu kök morfemin paralelləri mövcuddur: Məsələn: yap. *taka* “təpə, yüksək yer”, kor. *thāk* “təpə”. Qədim türk runik abidələrində *tağın* “şimali, şimal”, *tağurnu* “dağ çıxıntısı, şimal, quzey” anlamlarında olmuşdur. Müxtəlif türkdilli qaynaqlarda *tağ* // *dağ* sözü “şimal, qərb, çöllü-biyaban, meşə, təpə, yüksəklik, dağ” mənalarında qeyd edilmişdir. Əksər türk dillərində bu söz “dağ” məfhumunu bildirsə də, bəzi türk dillərində “meşə” mənasındadır: yak. *tia* “meşə, dağda olan meşə”, K.tat. *daq* “dağ”, “meşə”, türk.dial. *dağ* “sıx meşəlik yer”, qaç. *daa* “meşə”, dol. *tia* “tundra, meşə”. *Dağ* sözü qədim türk abidələrində *tay* variantında qeyd alınmışdır. Deməli, sözün *tay* forması daha qədimdir. Buna görə də onun praformasının bərpasında türkoloqlar kar varianta üstünlük verirlər. Bu kök morfem “Qədim türk lüğəti”ndə “dağ” anlamında verilmişdir [Древнетюркский словарь, 1969: s.526]: *söhükün tayça jatdı* “Sümüklərin dağlar kimi yatdı” [Древнетюркский словарь, 1969: s.526]. Əski yazılı abidələrdə *tağ taban* “dağ keçidi” mənasındadır. Qədim uyğur dilində *tag* sözü “dağ silsiləsi, sıra dağlar, şimal” anlamlarını ifadə etmişdir. Həmin sözün qədim mənə variantlarından biri “şimal”dır. Qeyd etdiyimiz kimi, həmin mənə çağdaş çuvaş dilində mühafizə olunur. Bu sözün müxtəlif dillərdə derivatları var: çuv. *tuxi* “dağ, təpə”, mon. *taq* “yayla”, kalm. *taq* “dağ başı”, qəd.yap. *takyö* “dağ”, şor. *tegey* “dağ zirvəsi”, xak. *tigey* “təpə, zirvə”, “dağın ən yüksək nöqtəsi”, mon. *degde* “qalxmaq”, *degedü* “yuxarı”, or. *deqde* “yüksəklik”, manc. *deken* “yüksəklik, təpəlik”. Çin dilində *dakuai* (“torpaq, ana təbiət”) leksik paraleli var. Türk dillərində *toqai* // *tuqay* sözü “meşə ilə örtülmüş dağ” mənasındadır. Müqayisə edək: əfq. *taa*q “yüksəklik”, tib. *taq* “qaya”, yap. *take* “dağ”, *taka* “hündür”, fars. *tiq* // *teq* “dağın zirvəsi, ən yüksək nöqtəsi”, çin. *tuo* “dağın ətəyi”. Göründüyü kimi, bütün bu leksik paralellər “yüksəklik” anlamını bildirir. Sincan uyğurlarının dilində *tağ* // *dağ* sözünün sonu diffuz səslə ifadə edilir: *tañ* “dağ”. Q.E.Kornilov *dağ* sözünün mənşəyini nivx dilində işlənən *tux*- “çıxmaq, qalxmaq” feilinə bağlayır [13, s.34]. Əslində, *tux*- “qalxmaq” feilinin mövcudluğu ilkin sözlər üçün səciyyəvi olan sinkretikliyin əlamətidir. Deməli, *tağ* // *dağ* sözünün nüvə semantikasında “yüksəklik, ucalıq, qalxmaq, ucalmaq” anlayışları dayanır.

**Ta* yuvasından törəyən sözlərdən biri də *tayqa* sözüdür. Türk dillərində *dağ* sözündən başqa, *tayqa* sözü də “dağ-meşə” semantikasını əks etdirir: tel. *tayka*

“hündür dağ”, *tayğa* “meşə”, “dağ”. M.Fasmer rus dilində işlənən *tay* “sıx meşə” sözünün monqol mənşəli **taji* “meşə” kökündən yarandığını ehtimal edir. O, rus dilində işlənən *tayqa* etnoniminin də bu kökdən yarandığını qeyd edərək, həmin sözü türk mənşəli hesab edir. M.Fasmer bu sözün Altay, şor, teleut, lebedin tatar, saqay dillərində işlənən *taiya*, oyrot dilində işlənən *taika* sözlərindən alındığını bildirir. Vaxtilə Tayqi etnonimi də olmuşdur [19, c.4, s.11]. M.Rəsənen də monqol mənşəli iddia edilən *tayqa* sözü ilə türk dillərindəki *tağ // tau* sözünün qohumluğunu göstərir. O, bu sözlərin mənşəyini monqol dilləri ilə bağlayır [20, c.4, s.10-11]. Şor, saqay dillərində *taiya*, oyrot dilində *taika* sözləri “qayaları olan dağ” mənasındadır. *Tayqa* sözü ilə *tağ // dağ* sözünün homogenliyini Yenisey abidələrində *tau* formasının “*tayqa*”, *tağ* formasının isə “*dağ*” mənasını bildirməsi də sübut edir. Müqayisə edək: rus.dial. *dayqa* “çayın yuxarısında yerləşən dağ”. **Ta* yuvasında törəyən sözlərdən biri də tuva dilindəki *tey* “təpə, zirvə, yüksəklik” sözüdür. Qədim türk yazılı qaynaqlarında **ta* yuvasından törəyən sözlərə rast gəlmək mümkündür. Müqayisə edək, *tağ~tau~tey*. **Ta* yuvasından törəyən sözlərdən biri *tula* (**tu+la*) sözüdür. Türk dillərində *tula* “dağ keçidi, bataqlıqda çayırılı yer, çəmən, yaşıl otluq” mənalarındadır. Həmin sözdəki *tu* kökü də qədim variantın izidir. Müqayisə edək: Alt. *tuu* “dağ”, *tuula-* “dağla getmək”.

**Yıl-* “qaçmaq, hərəkət etmək”: Bu yuvadan *ilxı // yılxı // yılık // jilki* sözü törəmişdir. Həmin söz qədim türk dialektlərində *yılık* formasında işlənmişdir. M.Kaşğari *yel-* feilini “qaçdı, çapdı” mənasında vermişdir [Kaşğari, 2006: c.3, s.63]. Güman ki, *yel* və *yol* isimləri də *yıl-* kökünün “hərəkət” semantikasından yaranmışdır. Türk dillərindəki *ilan // yılan // julan* sözünün kökü də **yıl-* feilidir. Əski türk qaynaqlarında *yıla-* // *yilə-* feili “qaçmaq” anlamını ifadə etmişdir. **Yıl-* “qaçmaq” kökünün *yel-* fonovariantı XVIII əsrə qədər Azərbaycan dilinə aid müxtəlif yazılı qaynaqlarda işlənmişdir. Hazırda türk xalq danışıq dilində həmin kök sözün fonovariantı olan *yelmek* feili “sürətlə, təlaşla qaçmaq” mənasında işlənmişdir. Digər çağdaş türk dillərində də müəyyən fonoloji fərqlə **yıl-* feili öz müstəqilliyini qorumuşdur: *y~ç*, *y~j*, *y~s*: xak. *çıl-* “hərəkət etmək, sürünmək”, yak. *sul-* “sürünmək”, *siel-* “sürünmək, iməkləmək, qaçmaq”. Müasir türk dilinin dialektlərində də *yıl-* “qaçmaq” kökü mühafizə edilmişdir. Digər türk dillərində isə ancaq daşlaşmış formadadır. Məsələn, qaz. *jilji-* “hərəkət etmək”, *jilis-* “çıxıb getmək, yavaşca irəli getmək”, *jilpos* “cəld, zirək adam”, *jilğa* “kiçik çay”. Deməli, **yıl-* kök morfeminin ilk samiti tarixən anlautda *y~ç~j~s* əvəzlənmələrinə məruz qalmışdır. Azərbaycan dilinin Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənən *ilğa-* “sürətlə getmək” kökü də **yıl-* morfemini mühafizə etmişdir. Azərbaycan dilinin Borçalı şivəsində *ilğimax-* “gözdən itmək” sözü var. Ehtimal ki, bu sözlərdə anlautda *y* samiti reduksiyaya uğramışdır. Müqayisə edək: qəd.çin. *yı-* “köçmək”, drav. *ya-* “getmək”. Bütün bu analoji faktlar **yıl-* söz yuvasının qədimliyini sübut edir. Yuxarıdakı faktlar göstərir ki, bir türk dilində asemantikləşən kök digər bir türk dilində öz ilkin formasını mühafizə edə bilmişdir. Bunun da səbəbi türk dillərinin fərdi inkişafı ilə bağlıdır.

**Tar-* “əkmək”: **Tar-* “əkmək” kökü XII-XIII əsrlərə aid təfsirlərdə qeydə alınmışdır. Müasir sarı uyğur dilində *tarı-* // *taru-* “yeri şümləməq” sözü işlənməkdədir. *Tarla* “əkin yeri” (Azərb.) və *tarım* “kənd təsərrüfatı” (türk.) sözlərinin paralel mövcudluğu onların kökünün **tar* olduğunu sübut edir. *Tarla* sözünün qədim forması *tarlay-* dir. Qədim türk dilində *tari-* “əkmək” sözü işlənmişdir. Həmçinin əski türk dillərində *tariğ* “əkin”, *tariğçi* “əkinçi” anlamındadır. M.Kaşğari *tariğ* sözünü “buğda” mənasında vermişdir: *ol manqa tariğ savruşdı* “O, mənim üçün taxıl sovurdu” [Kaşğari, 1985: c.2, s.213]. Qədim özbək dilində *tari* “taxıl”, *tari* “səpmək”, *tariğ* “çörək, taxıl”, *tarlağ* “tarla”, *tarra* “taxıl”, qədim uyğur dilində *taray* “toxum” mənalarını ifadə etmişdir.

Deməli, *tari-* biçimi **tar+i* formasında kök+şəkilçi fuziallaşmasına uğramışdır. E.V.Sevortyan **tar* kök morfemini “əkin yeri, tarla” anlamında bərpa edir [16, c.3, s.158]. *Darı* // *tari* sözü də morfoloji inkişaf nəticəsində sonuncu samitini itirən onlarla türk sözdündən biridir. Yəni *darı* sözünün ilkin forması *tariğ* olmuş, sonradan *tari* // *darı* şəklinə keçmişdir. Göründüyü kimi, bütün derivatlarda sabit tərəf, dəyişməz komponent *tar* hissəsidir. M.Kaşğarının lüğətində *tart-* sözü “əkinçilik etmək” mənasında verilmişdir [Kaşğari, 1985: c.4, s.579]. Qədim türk yazılı mənbələrində *tari-* “əkin əkmək”, *tariğçi* “kənd təsərrüfatı işçisi”, *tariğ* “əkin sahəsi, taxıl, darı, toxum, mənşə, soy” mənələrindədir. XIV əsrdə türk dillərində *tara-* sözü “taxıl səpmək”, *tarlağ* sözü “əkin sahəsi” anlamlarını ifadə etmişdir. *Tarla* sözünün mənşəyini digər köklərlə də bağlayanlar olmuşdur. Məsələn, Ş.Sami *tarla* sözünün kökünü *taramak* “daramaq, təmizləmək” feili ilə əlaqələndirir [8, s.1168]. Ancaq bu fərziyyə digər analogi derivatların təhlilində özünü doğrultmur. N.M.Budayev yapon dilindəki *tane* “taxıl, dən” sözü ilə türk dillərindəki *tari* “darı” sözünü qarşılaşdırır [10, s.185]. Yapon mifologiyasında *Ta-no Kami* “tarla Allahı”dır. Müqayisə edək: tat. *taru* “əkin yeri”, qəd.yap. *ta* “tarla”, kor. *tta* “torpaq”, kom. *ti* “tarla”, Sib.tat. *tara*, tuv. *tara* “çörək, taxıl”, tof. *dara* “taxıl əkini”, rus.dial. *tara* “darı”, kalm. *taran* “taxıl”, mon.-xal. *taria*, ev. *taria* “çörək, taxıl”, ev. *tari* “səpmək, əkmək”, qəd.mon. *tariyan* “çörək”, mon.-xal. *tarix* “əkmək”.

Dünya dillərində analogi faktlara nəzər salaq: kom. *turun* “ot, quru ot, saman”, protoperm. *tarna*, fin. *taarna* // *tarna*, est. *tarn* “ot, saman, quru ot”, sansk. *dorn* “ot”, mon. *tari* “toxum əkmək”, *taria* “toxum, çörək, taxıl, məhsul”, *tarialan* “tarla, əkinçilik”, kalm. *tarān* “toxum, çörək”, soy. *tari* “taxıl, dən səpmək”, *tariğ* “məhsul”, *taryaa* “əkin”, bury. *taryan* “çörək, taxıl”, xak. *taariğ* “əkin, əkin-biçin”, *taariğçi* “əkinçi”, sol., daq. *tarran* “şümləməq”, *tarqan* “əkin yeri, şum”, qəd.mon. *tariya* “əkmək”. XI-XIV əsrlərə aid türkmən yazılı abidələrində *tariq* sözü “darı” anlamını bildirmişdir. Bu kökün ən qədim morfemlərdən olmasını Misir mifologiyasında *Taru* teoniminin “əkin-biçin Allahı” anlamında işlənməsi faktı da sübut edir. Qədim Misir heroqlif yazılarında *tar* // *taar* “əkinçi, kəndli” anlamındadır. Slavyan mifologiyasında *Taru* // *Tara* “meşə ilahəsi”dir. Qədim slavyanlar həmin ilahənin şərəfinə torpağın oyandığı dövrdə – mart ayının sonlarında bayram keçirirdilər. Vaxtilə Sakit Okeandan Atlantik Okeanına qədər olan geniş ərazidə As

Tarı teonimi “Yer ilahəsi” mənasında işlənmişdir. Slavyan mifologiyasında *Tara* “şumlanmış yer” anlayışını ifadə edir. Rus kazaklarının dilində isə *tarançı* sözü “pay torpağı” mənasındadır. Deməli, **tar* ən qədim kök sözlərdən biridir, çünki mifoloji mənbələr dilin ən arxaik leksik layını əks etdirir.

Təhlillər göstərir ki, qədim türk dilində **tar-* “əkmək” - **tar* “əkin yeri” sinkretik kökü olmuşdur. Hind-Avropa dillərində bu kökün paraleli var: litv. *ar* “şumlamaq”. Bu leksik paraleldə anlautda *t* reduksiyasını fərz etsək, “*tar-* və **ar-* “əkmək, şumlamaq” köklərinin morfonoloji və fonosemantik uyğunluğu onların homogenliyini təsdiq edir. Müqayisə edək: protokelt. **aro* sözü “əkilmiş, şumlanmış yer, torpaq”, hind.-Avr. **aru*, lat. *aruum* “tarla”, *ar* “əkmək”, qot. *arjan* “əkmək”, *ta* “səpmək”, drav. *da:u* “yer əkmək”. Bütün bu analogi paralellərdə *d* // *t* refleksi və anlautda səsdüşümü müşahidə edilir. A.fon Qaben qədim türk dilində *tarığ* // *tarığ* sözünün “əkin”, *tarığlağ* sözünün isə “tarla” anlamında işləndiyini qeyd edir [Gabain, 1988:s.297]. Əgər bu qədim kök türk dilləri üçün **tar* biçimində bərpa edilirsə, bu, o demək deyil ki, həmin forma ilkindir, çünki daha geniş tipoloji müqayisələr apardıqda həmin kökün özünün düzəltmə olması anlaşılır. Məsələn, kom. *ti* “tarla”, kor. *tta* “torpaq, yer”, qəd.Mis. *ta* “yer, torpaq”, *Ta* “yer Allahu”. Deməli, **tar* kökü ancaq türk dilləri üçün ilkin praformadır. Digər dillər üçün isə praforma **ta*-dır.

**Or* “yer”: Müasir türk dillərində bir çox sadə hesab edilən sözlərin tərkibində bu qədim kök morfemin izlərini görmək mümkündür. Monqol dilinin daqur ləhcəsində həmin söz həm *or* formasını, həm də ilkin “yer” anlamını mühafizə edərmişdir. Türkologiyada ilk dəfə *ar* // *or* “yer” kökündən A.Vamberi bəhs etmişdir. O, türk dillərindəki *ara*, *orta*, *aral* “göl” sözlərinin bu kökdən təşəkkül tapdığını göstərmişdir [Vambery, 1878: s.17]. Ancaq *aral* “göl” sözünün mənşəyi **ar* “su” kökü ilə bağlıdır. Azərbaycan dilçiliyində F.A.Ağasıoğlunun və B.Ə.Xəlilovun etimoloji araşdırmalarında proto *ar* // *ur* “yer” morfeminin tarixi inkişafından bəhs edilmişdir. Müasir Azərbaycan dilində işlənən *aran*, *ard*, *ora* sözləri də bu qədim kökün reliktni qoruyub saxlayır. Türk dillərinin mənsub olduğu Ural-Altay dillərinə, həm də digər dil ailələrinə nəzər saldıqda həmin kökün izini onlarla sözdə görmək mümkündür. *Or* kökü aşağıdakı sözlərdə asemantikləşmişdir: yak.dial. *orqul* “yüksəklik, hündür yer”, *oruu* “yuxarı”, soy. *oran* “ölkə”, kırım. *orin* “yer, mənzil”, Sib.tat.dial. *oro* “çuxur”, yak. *oroy* “zirvə”, q.qalp. “mərəkəz”, qırğ. “zirvə”, xak., saq.dial. *ora* “kartof saxlamaq üçün qazılmış çuxur, quyu”.

Əski türk yazılı abidələrində *orun* sözü “yer, məskən, məhəllə, taxt” mənalarında işlənmişdir: *orun nağ* “yer, taxt”, *yığışlığ orun* “qurbangah”, *orun töşək* “yataq yeri”, *yer orun* “ölkə, diyar”, *kara orun* “qara yer, qəbir, məzar”. Çağdaş xakas, çuvaş dillərində *or-* feili “qazmaq” anlamındadır. Həmin fakt da *or* // *ur* kökünün sinkretikliyi göstərir. Qədim türk dilində *oruk* “yol” sözü işlənmişdir. Müqayisə edək: mon. *oru* “bir yerə getmək”. Qıpçaq qrupu türk dillərinin leksikası üçün səciyyəvi olan *orman* “meşə” sözünün kökü də *or* // *ur* “yer” kök morfemi ilə bağlıdır. G.J.Ramstedt *orman* sözünün *or* // *ur* “dağ, təpə” kökündən yarandığını

ehtimal edir [16, c.3, s.473]. Türk dillərində *orman* sözü aşağıdakı mənələrdədir: çuv. “kənd, tala, meşədə ağacsız yer”, qum., tat., qaz., noq. “meşə”. Uyğur dilinin Hami ləhcəsində *orna-* feili “yerini dəyişmək” mənasında işlənir. Dünya dillərində bu söz yuvasından yaranmış *ar // or // ur* kökünü özündə ehtiva edən “yer-məkan” anlamlı, tarixi baxımdan düzəltmə sözlər kifayət qədərdir. Bu kök yuvasından *ur // ar // er // ər // ir* allomorflarının şaxələnməsi nəticəsində yeni semantikəli sözlər yaranmışdır:

**Ar* allomorfı: Bu allomorf öz müstəqilliyini bəzi dillərdə mühafizə edə bilmişdir: mon. *ar* “arxa tərəf, arxa”, kalm. *ar* “arxa tərəf, şimal tərəf, şimal”. Bu kökün türk dillərində derivatları aşağıdakılardır: Alt. *arka* “dağ döşü, yamacı”, ur. *aran* “at saxlanan yer, ağıl”, yak. *ara* “yol”, yak.dial. *araan* “alaçıq olan yer”, *arqi* “yuxarı”, tuv. *arqa* “dağ meşəsi”, Alt.dial. *araqa* “sıra dağlar”, *arqa* “çıxış yeri”, *arqa* “dağ, təpə, dağın arxası, arxa tərəf”, *arqaa* “şimal”, *arka* “sıra dağ”, türk. *aran* “mal-qara saxlanan həyət”. Türk dillərində *ar* allomorfundan təşəkkül tapmış *arqa* “dağ silsiləsi, dağ aşırımı” sözü vaxan dilində də eyni mənada işlənir. Müqayisə edək: amer. *arqa // arya* “dağ”, uyğ. *aruğ* “meşə”, soy. *aruğ* “dağ meşəsi”. Müqayisə edək: daq. *ar* “ara”, bask. *aran* “vadi”. “qədim türk dillərində *aran* sözü “çəmən, qışlaq” mənələrində işlənmişdir”.

**Ur* allomorfı: başq. *urın* “yer”, *uram* “küçə”, Azərb.dial. *urım* “meşə”, *urşu* “bünövrə, özü”. Bu allomorfdan türk dillərində feillər də yaranmışdır: leb. *urna-* “yer tutmaq, yerində olmaq”. Türk toponimlərində *ur* “möhkəmləndirilmiş qaya, yer, qala səddi, səngər, yarıq, sıldırım” anlamlarındadır. Beləliklə, toponimik mənələr bir daha təsdiq edir ki, *or // ur* kökü qədim və müasir türk dillərində onomastik vahidlərdə “yer, məkan” anlamında qorunmuşdur. Əksər müasir sözlərin tərkibində həmin kök asemantikləşmişdir.

**Ör* allomorfı: *Ör* kökünün allomorfı olan *ör* türk dillərində “yuxarı, yoxuş, yüksəklik, sərhəd” mənələrindədir. Həmin allomorfun derivatları aşağıdakılardır: Azərb. *örüş*, qəd.türk. *örü* “yuxarı”, Alt.dial. *örö* “yüksəklik, yuxarı”, *örökö* “həyət”, *örqöö* “saray”, leb. *örqö* “məbəd, saray, qala”. Türkmən klassik ədəbi nümunələrində *öre* sözü “meydan” mənasını ifadə edir.

Beləliklə, qədim türk dilində müxtəlif yuvalardan təşəkkül tapan sözlərin morfonoloji və ya fonosemantik inkişafı yeni derivatların yaranmasına səbəb olmuşdur. İlk köklər fuziallaşsa da, onlardan yaranan sözlərin tərkibində semantikalarını nisbətən mühafizə etmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Kaşğari, M. Divanü lüğət-it-türk / Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R.Əskər/: [4 cildə] / M.Kaşğari. Bakı: Ozan, – c.3. – 2006. – 400 s.
2. Kazımov, Q.Ş. Azərbaycan dilinin tarixi / Q.Ş.Kazımov.Bakı: Təhsil, – 2003. – 583 s.
3. Məmmədov, A.M. Azərbaycan dilinin erkən tarixinə dair materiallar. Şumer-türk leksik paralelləri // – Bakı: Azərbaycan filologiyası məsələləri, –1983. I buraxılış, – s. 5 –24.
4. Ergin, M. Orhun abideleri / M.Ergin. – İstanbul: Boğaziçi Yayınları, – 1975. – 191s.

5. Gabain, Von A. Eski Türkçenin Grameri / A. Von Gabain. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, – 1988. – 313 s.
6. Hacıeminoğlu, N. Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller. – İstanbul: Bilge Kültür Sanat, – 2016. – 320 s.
7. Kaşgari, M. Divanü Luğat-it Türk Tercümesi / Çeviren B.Atalay/: [4 ciltte] / M.Kaşgari. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, c.2. 1985, 366 s
8. Sami, Ş. Kamus-ı Türki / Ş.Sami. – Ankara: Türk Dil Kurumu, – 2010. – 1370s.
9. Sakaoğlu, S. Konya Ağzı Üzerine Araştırmalar / S.Sakaoğlu. – Konya: Komen Yayınları, – 2012. – 304 s. .
10. Будаев, Н.М. Западные тюрки в странах Востока. Лексические параллели японско и карачаево-балкарского языков/ Н.М.Будаев. Нальчик: Издательство Нальчик, 2002. 201с.
11. Древнетюркский словарь / Под.ред. В.М.Наделяева, Д.М.Насилова, Э.Р.Тенишева, А.М.Щербака. – Ленинград: Наука, – 1969. – 676 с.
12. Кайдаров, А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке / А.Т.Кайдаров. – Алма-Ата: Наука, – 1986. – 328 с.
13. Корнилов, Г.Е. Евразийские лексические параллели / Г.Е.Корнилов. – Чебоксары: Чувацкий государственный университет, – 1973. – 297 с.
14. Мамедов, А.М. Тюркские согласные: анлаут и комбинаторика / А.М.Мамедов. – Баку: Элм, – 1985. – 206 с.
15. Севортян, Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: [Общетюркские и межтюркские основы на букву “Б”] / Э.В.Севортян. – Москва: Наука, т.2. – 1978. – 349 с.
16. Севортян, Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: [Общетюркские и межтюркские основы на буквы “В”, “Г” и “Д”]. Москва: Наука, т.3.1980,395 с.
17. Татаринцев, Б.И. Этимологический словарь тувинского языка: [в 4 томах] / Б.И.Татаринцев.– Новосибирск: Наука, – т.1. – 2000. – 341 с.
18. Татаринцев, Б.И. Этимологический словарь тувинского языка: [в 4 томах] / Б.И.Татаринцев.– Новосибирск: Наука, –т.2. – 2002. – 388 с.
19. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка: [в 4 томах] / М.Фасмер. – Москва: Прогресс, – т.4. – 1987. – 864 с.
20. Этимологический словарь тюркских языков: [Общетюркские и межтюркские основы на буквы “Ж”, “Ж”, “Й”] / Сост. Э.В.Севортян, Л.С.Левитская. – Москва: Наука, –т.4. – 1989. – 292 с.
21. Clauson, G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish / G.Clauson. – Oxford: At the Clarendon Press, –1972. – 989 p.
22. Räsänen, M. Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen M.Räsänen. – Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, – 1969. – 533 s.
23. Vambery, A. Etymologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen / A.Vambery. – Ein Vepsuch. Leipzig: F.A.Brochhaus, – 1878. – 228 s.

FOSSIL ROOTS OF WORDS IN TURKIC LANGUAGES SUMMARY

The article talks about "petrified" word roots in Turkic languages. One of the methods of word creation in Turkic languages by morphonological means is the formation of petrified roots. The emergence of fusial roots in Turkic languages reflects the stage of development of word roots towards initial suffixation. In Turkic languages, in the ancient times, the root+image boundary was lost in some word roots due to morphological development, and as a result, new words were formed. In Turkology, the initial structure of Turkish word roots has not been precisely determined. Our research will help to solve that problem. On the other hand, we hope that this dissertation will also fill the existing gap in etymological research in Azerbaijani linguistics. Although various studies have been conducted on the root morphemes of Turkic languages, many issues have not yet been resolved. The issue of the phonetic structure of the first word roots is one of the main problems of Turkology. The primacy of deafness or ringing in ancient root words is controversial. The issue of the primacy of open or closed syllables is explained by contradictory opinions. The origin of most monosyllabic words in Turkic languages has not been clarified.

Keywords: Turkish, language, root, morpheme, development, asemantici-
zation

ОКАМЕНЕВШИЕ» КОРНИ СЛОВА В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ РЕЗЮМЕ

*В статье говорится о «окаменевших» корнях слов в тюркских языках. Одним из способов словотворчества в тюркских языках морфонологическими средствами является образование окаменевших корней. Появление сля-
тельных корней в тюркских языках отражает этап развития корней слов в сторону первоначальной суффиксации. В тюркских языках в древности в корнях некоторых слов в результате морфологического развития исчезла граница корень + образ, в результате образовались новые слова. В типологии исходная структура корней тюркских слов точно не определена. Наше исследование поможет решить эту проблему. С другой стороны, мы наде-
емся, что данная диссертация восполнит существующий пробел в азербай-
джанском языкознании, связанный с этимологическими исследованиями. Хо-
тя по корневым морфемам тюркских языков проводились различные иссле-
дования, многие вопросы до сих пор не решены. Вопрос о фонетическом строении корней первых слов является одной из главных проблем тюрколо-
гии. Примат оглушения или звона в древних корневых словах оспаривается. Вопрос о главенстве открытых или закрытых слогов объясняется противоречивыми мнениями. Происхождение большинства односложных слов в тюркских языках не уточняется.*

Ключевые слова: тюркский язык, язык, корень, морфема, развитие, асемантизация